

רוברט חזן

מסע הצלב

הראשון

והיחידים

תתנ"ו 1096

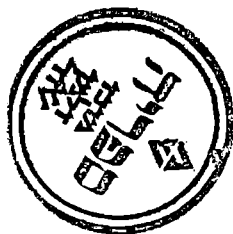
רוברט חזן

מסע הצלב הראשון והיהודים

רוברט חזן

מסע הצלב הראשון והיהודים

תירגמה מאנגלית
אירית סיון

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

Originally published in English under the title

In the Year 1096

The First Crusade and the Jews

by Robert Chazan

Copyright © 1996 by The Jewish Publication Society, Philadelphia · Jerusalem

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), צבי יקותיאל, פרופ' גרמי כהן,
פרופ' רוברט ליברלס, ד"ר מנחם מור, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן
מרכזת המערכת: מעין אבינרי-רבהון

התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

ספר זה ראה אור בסיוע

משרד המדע, התרבות והספורט

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2000

מס"ב 965-227-150-0 ISBN

Catalogue No. 185-467 מספר קטלוגי

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמנן שזר לתולדות ישראל, תש"ס

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד ממוחשב: מרכז ולמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית ('גרף חן') בע"מ

כולם בירושלים

תוכן העניינים

7		פתח־דבר
	חלק ראשון: 1096	
15	היהודים, העירונים והצלבנים	פרק ראשון:
31	אביב 1096	פרק שני:
46	נוצרים: התקפה, עזרה, יחס דו־משמעי	פרק שלישי:
62	מדיניות, שמד, קידוש השם	פרק רביעי:
	חלק שני: 1096–1996	
85	תתנ"ו בתודעתם ההיסטורית של היהודים	פרק חמישי:
99	מקומן של גזרות תתנ"ו בתולדות האנטישמיות	פרק שישי:
115	תתנ"ו בתולדות ההתקוממות היהודית	פרק שביעי:
131		מפתח

פתח־דבר

ביום ראשון, א' בסיון תתנ"ו, ה־25 במאי 1096, חנה צבא נושאי הצלב של הרוזן אמיכו (Emicho) בפאתי העיר מגנצא (Mainz), מצונפת בחיקו של נהר הריינוס. שערי חומתה של העיר היו מוגפים מפני ערב־רב פרוץ זה של נושאי צלב בהוראת ארכיהגמון העיר ורשויות העיר, אשר חששו לגורלם של תושבי העיר ושל יהודיה הנתונים בסכנה. רוב יהודי מגנצא ביקשו להם מסתור מאחורי מחסום נוסף – קירותיו המבוצרים של ארמון הארכיהגמון. הם קיוו כי חומות הכפולות – של העיר ושל ארמון הארכיהגמון – יגנו עליהם מפני חבורת הצלבנים המזרה אימים. אולם הם לא זכו בביטחון המקווה.

חנייתו של הרוזן אמיכו אירעה בעת מיוחדת ליהודי מגנצא כמו ליהודי כל העולם. בתחילת חודש סיון החלו היהודים בהכנות לחג השבועות החל בשישה בחודש, חג מתן תורה. עבור יהודי מגנצא ושאר היהודים היה מעמד הר סיני רגע התעלות בהיסטוריה האנושית ושיא החוויה הדתית היהודית. יהודי ימי הביניים ראו בהתגלות הישירה של אלוהים לעם ישראל כולו משהו המייחד אותם מכל שאר האומות והאמונות והמהווה את ההוכחה הניצחת לאמיתותה של המסורת הדתית היהודית. והנה כעת הם נתונים לסכנה מצד מאמיניה של הדת־הבת – הצלבנים, היוצאים בשם האמת הנוצרית להביס את "הכופרים", מאמיניה של דת־בת אחרת של היהדות.

על־פי התיאור המקראי, פנה משה בדברים אל בני ישראל בג' בסיון וציווה עליהם להתכונן למאורע העומד להתרחש. באותו יום עצמו, למעלה מאלפיים שנה לאחריו, חדרו הרוזן אמיכו וגייסותיו בעד חומותיה התיצוניות של מגנצא בלא להזדקק לכות צבאי. שעריה של מגנצא נפתחו מבפנים על ידי עירונים שהזהרו עם רעיון מסעי הצלב. האם גם קו ההגנה השני – חומות ארמון הארכיהגמון – יקרוס אף הוא?

מרגע שעברו את שערי העיר, עשו גייסותיו של הרוזן אמיכו את דרכם היישר אל ארמון הארכיהגמון והקיפוהו. היהודים הנצורים בפנים התכוננו להילחם עד מוות. על־פי הצעתו של אחד ממנהיגיהם הדתיים הם קראו את הקריאה היהודית המסורתית: "שמע ישראל, ה' אלוהינו, ה' אחד!", שהיא גם מילותיו האחרונות של היהודי המאמין. לפנינו תיאור של בן הזמן:

ויקרבו כולם אל השער להלחם עם התועים ועם העירונים. וילחמו אילו כנגד אילו אל תוך השער. וגרמו העוונות ונצחום האויבים ולכדו השער. וגם אנשי

ההגמון, אשר הבטיחם לעוזרם, הם נסו תחילה כדי להסגירם ביד האויבים, כי קנים רצוצים המה.¹

וכך נפל קו ההגנה השני. עתה נחשפו רוב יהודי מגנצא, אשר נאספו בחצר ובחדרי הארמון, לאלומותם של נושאי הצלב.

אומנם כוונתם המוצהרת של צלבני הרוזן אמיכו ובעלי בריתם העירוניים היתה השמדת היהודים במגנצא ובמקומות אחרים, אולם הם הותירו בפניהם ברירה – מוות או שמד. על-פי החשיבה הכנסייתית המסורתית, יהודי המקבל עליו את הנצרות הופך לישות חדשה, שאינה מעוררת את האיבה אשר דירבנה את הצלבנים המתקיפים. עבור היהודים המפוחדים הלכודים בארמונו של הארכיהגמון, הצטמצמו האפשרויות לשתיים. ללא הגנתו של הארכיהגמון, לאחר שנסיונותיהם להתגונן לא עלו יפה ובלא אפשרות לנוס, יכלו יהודים חסרי ישע אלה לבחור בין מיתה לשמד. כמעט כל היהודים המכותרים קיבלו על עצמם את ההחלטה המכאיבה, "ואמרו כולם בלב טוב ובנפש חפצה: 'סוף, אין להרהר אחר מידותיו של הקב"ה וברוך שמו, שנתן תורתו לנו וציוה להמית ולהרוג אותנו על ייחוד שמו הקדוש. אשרינו אם נעשה רצונו ואשרי מי שנהרג ונשחט ושימות על ייחוד שמו'".²

וכך התכוננו היהודים לקראת מותם בדרכים שונות:

והאויבים מיד כשנכנסו בתוך חצר מצאו שם קצת מן החסידים גמורים עם רבינו יצחק ב'ר' משה עוקר הרים. והוא פשט צאורו וחיתכו ראשו תחילה. ונתעטפו בטליתות המצויצות וישבו להם בתוך התצר למהר לעשות רצון יוצרם. ולא רצו לברות תוך החדרה לחיות חיי שעה. כי מאהבה קיבלו עליהם דין שמים. וישליכו עליהם האויבים אבנים וחיצים ולא חששו לנוס. ויכו כל אותן אשר מצאו שם מכת חרב, והרג ואבדן.³

אולם לא כל היהודים המתונו בחיבוק ידיים למכת המוות מידיהם של נושאי הצלב. אחרים נטלו את היוזמה לידיהם. וכך הדהדה לה קריאה נוספת בחצרו של הארכיהגמון:

1 הכרוניקות העבריות המספרות את אירועי 1096 הוצאו לאור במהדורה ביקורתית על ידי אדולף גויבאואר ומוריץ שטרן, *Hebräische Berichte über die Judenverfolgungen während der Kreuzzüge*, Berlin 1892. כל המובאות מן הכרוניקות האלה יצוטטו על פי גויבאואר ושטרן, שהעתיקו בנאמנות, כולל טעויות בכתיב היד. פה ושם תיקנתי לטובת הקורא. הוספת אותיות או תיבות מסומנת בסוגרים מרובעים []; גריעת אותיות מסומנת בסוגרים מעוגלים (). במקומות מספר גם הוספתי הסברים קצרים בסוגרים מרובעים. הכרוניקות נכללו באוסף הפופולרי של א"מ הברמן, ספר גזרות אשכנז וצרפת (ירושלים 1945). לנחות הקורא אציין גם את הברמן בהערות. קטע זה נמצא בגויבאואר ושטרן, 53, ובהברמן, ק.

2 גויבאואר ושטרן, 53; הברמן, ק.

3 גויבאואר ושטרן, 57; הברמן, לא.

"סוף אין לנו לעכב, כי האויבים באו עלינו במהרה. נעשה ונקריב עצמינו לפני אבינו שבשמים. כל מי שיש לו מאכלת יבא וישחוט אותנו על קידוש שם המיוחד חי העולמים. ואחר כך ידקור עצמו בחרבו בגרונו או בבטנו או ישחוט את עצמו". ויעמדו כולם איש ואשה ושחטו זה לזה... נשחטו כולם. והלכו הם השחיטה על פני החדרים אשר היו שם בני ברית קודש. והיו שוכבים שורות שחוטות יונק עם איש שיבה...⁴

תיאור מעורר פלצות זה (מבעית, מן הסתם, בכוונה תחילה) מתאר יהודים המכוונים כלי נשק כלפי חברים ושכנים וכלפי עצמם. בשעה שחלקם מתמסרים בלא התנגדות לחרבות ולסכינים של ההמון הצלבני, בחרים האחרים למות במו ידיהם. אלו אשר לא התמסרו לחברותיהם של הצלבנים ואף לא המיתו עצמם ברתו אל חדריו של הארכיגמון. אך גם עליהם לא חסו הצלבנים. גם חדרים אלה נפלו במהירות בידי הצלבנים והזוועות חזרו על עצמן בכל אחד מהם. שוב נשארו היהודים איתנים בדעתם ודחו את רעיון הטבילה, ופעם נוספת שילמו בחייהם. רק חדר אחד החזיק מעמד עד הערב, ובו התרחש האירוע הידוע ביותר של קידוש השם:

ושם הייתה אשה חשובה, מרת רחל הבתורה בת ר' יצחק ב'ר' אשר. ותאמר אל חבירתה: "ארבע ילדים לי. גם עליהם אל תחוסו, פן יבואו הערילים הללו ויתפשו חיים ויהיו מקויימים בטעותם. גם בהם תקדשו שם הקודש". ותבא אחת מחברותיה ותיקח את המאכלת. ויהי כאשר ראתה המאכלת ותצעק צעקה גדולה ומרה. והייתה מכת את פניה וצועק ואומרת: "איה חסדך ה'". ותקח את יצחק בנה הקטן – והוא היה נעים מאד – ותשחט אותו. והייתה פורסת בתי ידים שלה בין שני אחים ואמרה לחבירתה: "חייכי, אל תשחטי יצחק לפני אהרן". והנער אהרן כשראה כי נשחט אחיו והיה צועק: "אמי, אמי, אל תשחטני!" והלך לו ונחבא תחת תיבה אחת. ותקח את שתי בנותיה, בילא ומדרונא, ונבחה אותם לה' אלהי צבאות, אשר ציונו בלי להמיר יראתו הטהורה ולהיות תמימים עמו. וכאשר השלימה הצדקת שלשה בניה לזכות לפני בוראינו, אז הרימה קולה וקראה לבנה: "אהרן, אהרן, איפו אתה? גם עליך לא אחוס ולא ארחם". ותמשכהו ברגלו מתחת התיבה אשר נחבא שם, ותזכחהו לפני אל רם ונישא. ותשימם בשתי בתי ידים, ב' מיכן וב' מיכן, אצל מעיה. והיו מפרפרים אצלה עד אשר תפשו התועים את החדר וימצאוה יושבת ומקוננת עליהם. ויאמרו לה: "הראה לנו את הממון שיש בבתי ידים שלך". ויהי כאשר ראו הילדים שחוטים ויכוה ויהרגוה עליהם.

4 גויבאואר ושטרן, 54; הברמן, ק-קא.

ועליה נאמר "אם על בנים רוטשה". והיא מתה עליהם כאשר מתה אותה צדקת על שבעה בניה. ועליה נאמר: "אם הבנים שמחה".⁵

זהו סיפורם של יהודי מגנצא שהיו סגורים בארמון הארכיהגמון. יום ג' בסיון, אשר אמור היה בדרך כלל להיות עת שמחה ותכונה לקראת חג השבועות, הפך ליום נהי וקינה, מרחץ דמים קטסטרופי שהכחיד את אחת הקהילות הגדולות הקדומות של יהדות אשכנז. עלי-פי המסופר, למעלה מאלף יהודים קיפחו את חייהם באותו יום נורא. לפניו אירעה הטרגדיה של חורבן יהדות וורמייזא (Worms) ולאחריו, מספר שבועות מאוחר יותר, חורבן יהדות קולוניא (Köln). עלי-אף שהתקפות אלה היו, קרוב לוודאי, ההתקפות הגדולות היחידות על היהודים הקשורות במסע הצלב הראשון, מן הראוי לציין הן בשל אכזריות התוקפים והן בשל התנגדותם ההירואית של הנתקפים.

הצופה המודרני, הקורא את התיאור שלעיל, יתמה בוודאי: כיצד יודעים אנו את כל הנתונים הללו? כיצד יודעים אנו על אכזריותם של התוקפים ועל התנגדותם רבת הגבורה של הנתקפים? מה הם מקורותינו ובאילו מידה ניתן לסמוך עליהם? שחזור של מסע הצלב הראשון הנעשה כיום מסתמך במידה רבה על תיאורים של אנשים יודעי קרוא וכתוב שהתלוו אל צבאות הצלבנים העיקריים, ונחשבים עדי ראיה מהימנים יחסית – מחברו האלמוני של ה-*Gesta Francorum*, פולקר משרטר (Fulcher de Chartres), וריימונד מאגווילר (Raymond d'Aguilers). אולם מקורות בני סמכא אלה אינם מגלים דבר על ההתקפות על הקהילות היהודיות בוורמייזא, במגנצא ובקולוניא, משום שצבאות הצלבנים, אשר אליהם התלוו ואשר את עלילותיהם תיארו בפרוטרוט, לא לקחו חלק במעשי הטבח ביהודים באביב 1096.

למעשה, מעטים מאוד המקורות הנוצריים המתארים את התקפות הצלבנים על יהודי וורמייזא, מגנצא וקולוניא. גם אלה המספרים כמעט. שאינם מגלים לנו דבר מעבר לעובדה הפשוטה, שהיו מעשי אלימות צלבנית וגילויי התנגדות יהודית. אולם נותרו מקורות יהודיים שונים, לרבות רשימות הקורבנות וקניות שחוברו מייד לאחר האירועים ובמרוצת השנים לזכרם של היהודים שמתו על קידוש השם. אלה מעידים לכל הפחות על ממשות האבידות בנפש בקרב היהודים. מתוכם מאירות את עינינו במיוחד שלוש כרוניקות עבריות המספרות את השתלשלות העניינים באביב 1096 בפירוט רב. בשל ייחודן ומשמעותן נבדקו שלוש הכרוניקות הללו לפרטיהן על ידי חוקרי זמננו וההערכות עליהן סותרות.

אולם אלו המטילים ספק באותנטיות של תיאורים יהודיים אלה לא התייחסו כראוי

5 גויבאואר ושטרן, 54-55; הכרמן, קא-קב.

אל האיכויות המיוחדות של אחת מהן – הכרוניקה האנונימית, שמחברה מוזהה כאלמוני ממגנצא בשל התמקדותו בחורבנה של קהילה זו.

מחברו האלמוני של חיבור קצר למדי זה השיג בעת ובעונה אחת מספר מטרות: תיאור מפורט של השתלשלות האיבה כלפי היהודים ומקורותיה התברתיים; ציון הסיבות שהובילו לאלימות; תיאור היהודים הרבים אשר ניסו להציל את נפשותיהם; ומעל לכל, תיאור גבורתם של היהודים אשר – דוגמת היהודים שנקצבו ובאו אל ארמונו של הארכיהגמון במגנצא – הועמדו בפני הברירה האכזרית: מוות או שמד. מחבר אלמוני זה ערך דין וחשבון בנוי בקפידה, נוגע במספר רב של עניינים ומשתלב היטב בעדויות המקוטעות הנמסרות ממקורות אחרים. מקור זה מהימן כולו, כמו המקורות הנוצריים שהחוקרים התחפרו בהם במשך עשרות בשנים. כאשר מובאים בספר זה דברים בלא ציון מיוחד, הרי שהם לקוחים מתוך מה שמכונה הכרוניקה האנונימית. שום מקור אחר אינו מספק תיאור מפורט, ובה בעת נוגע ללב, של האסון שאירע בחבל הריינוס בד'תנ"ו.

התיאור העברי השני של אירועי תתנ"ו (החיבור השלישי נגזר מן השני ולא יובא כאן) הוא ארוך יותר, מכסה טווח רחב יותר של אירועים, הוא רגשני הרבה יותר, משתמש בשפה תיאולוגית ומעורר שאלות רבות. זוהי יצירה מורכבת, עשויה ממספר קטעי סיפור המחוברים יחדיו עליידי עורך, ואינה מאפשרת לקבוע כיצד חוברת ובאילו נסיבות. בשל העובדה שמחבר בשם שלמה בר' שמשון מוזכר במשפט קצר המתאר את חורבן חלק מיהדות קולוניא, יוחס החיבור בשלמותו ליהודי זה, שפרט לשמו לא ידוע לנו עליו דבר. למרות שזיהוי זה אינו בטוח, מקובל לכנותו ככרוניקה של שלמה בר' שמשון. יצוטטו מתוכו מובאות על התפתחויות שאינן מוזכרות בתיאורו הטוב יותר של האלמוני ממגנצא, במיוחד לגבי המאורעות בטריר ובקולוניא. קטעים אלה, החסרים אומנם את המימד הרחב ואת התמציתיות של הכרוניקה האנונימית, נראים מהימנים ויצוטטו שוב ושוב.

על-אף שמטרתו של ספר זה היא לספר חלק מאשר אירע בתתנ"ו, איני רוצה להסתפק בתיאור אירועי הדמים הללו, אף כי דבר זה עשוי להביא תועלת. תיאורים עממיים בני הזמן של אסונות שקרו ליהודים בתקופה הטרומ-מודרנית מגבילים עצמם לעיתים תכופות לתיאורים שטחיים של מרחץ דמים, ומציגים את הלא-יהודים כנבלים חסרי רחמים ואת היהודים כגיבורים שהפכו לקורבנות. לעומת זאת, חוקרים רציניים רואים בדרך כלל תמונה מורכבת יותר של העבר, שיש בה גוני גוונים, בוחנים את ההתפתחויות ההיסטוריות במונחים פחות פשטניים, פחות נתעבים ופחות הרואיים, ומשקפים ביתר נאמנות את מורכבויות החיים כפי שאנו מכירים אותן. אם ננסח את הדברים בצורה בוטה יותר, הרי שהחוקרים המודרניים מבקשים לנתן את המיתוס של העבר – לרבות העבר היהודי – לטובת תיאור הומניסטי ואנושי יותר של זמנים עברו.

אכן, ניתוח מיתוסים מעין זה אפשרי רק כאשר משתמרים המקורות הדרושים. למרבה המזל, במקרה של גזירות תתנ"ו קיימת עדות כזו. כאשר אנו קוראים את דברי האלמוני ממגנצא, אנו מגלים כי הרוח שהנחתה סופר זה היתה כמעט מודרנית; היא גרמה לו לתאר את הטרגדיה של חבל הריינוס בכל מורכבותה, ויש בה סוגים שונים של נוצרים (לא רק נבלים) וגם סוגים שונים של יהודים (לא רק גיבורים). כאשר קוראים את תיאורו בזהירות ומשלבים אותו עם חומר מקוטע יותר ממקורות אחרים, ניתן לבנות תיאור של אירועי 1096 שיש בו ניואנסים, כזה שיבהיר את חוסר הודאות שבמפעל חברתי ודתי חדש, את הפער שבין כוונות למעשים, את מורכבויות חיי העיר בחבל ארץ המתפתח במהירות, ואת הדילמה שעמדה בפני הקורבנות היהודיים, שניצבו בפני צורות רדיפה שלא היה להן תקדים. נוכל לעשות זאת בלא למחות את תחושת העלבון וההערכה הנמצאת בין השיטין.

רבות אירע בין 1096 לזמננו. כיצד נראית לנו 1096 מנקודת התצפית של המאה ה-20? כיצד נראתה למשקיפים היהודיים לאורך תשע המאות שחלפו? עבור חלקם לא זכתה תתנ"ו לאיזכור כלל; עבור אחרים היתה אסון אחד מיני רבים; והיו גם כאלה שעבורם היא שימשה אחד מאירועי הציר של העבר היהודי, הראויה להיזכר יחד עם חורבן שני בתי המקדש בירושלים, פרעות קנ"א (1391) בחצי האי האיברי, גירוש ספרד ב-1492 וגזירות ת"ח ות"ט (1492-1648) בפולין. התפיסות המשתנות ביחס לגזירות תתנ"ו, במיוחד כאשר בוחנים אותן על רקע של המציאות ההיסטורית, יכולות ללמדנו רבות. אנו יכולים גם ללמוד רבות מבחינת מקומה של 1096 בתוך תולדות ההתנהגויות והעמדות האנטי-יהודיות. האם נותנת בידינו הטרגדיה בחבל הריינוס מפתח להבנת הרדיפות הנוצריות והסבל היהודי לאחר מכן? האם משמשת האיבה של הצלבנים כאבטיפוס לאיבה הנוצרית, כמבשרת השנאות אשר התפתחו בתשע המאות שחלפו בין אז לעכשיו? האם היא משמשת כמקרה קלאסי של אנטישמיות נוצרית, ותהא משמעותו של מונח זה אשר תהא?

ברין סוברים המלומדים בני זמננו החוקרים את העבר היהודי, שהיהודים שאותם הם בוחנים ובודקים לא היו סתם קורבנות. יש בהחלט לראות ביהודים אלה גורמים פעילים על בימת ההיסטוריה, שהגיבו במלוא העוז – לעיתים קרובות במסגרת פרמטרים מצומצמים למדי – על האתגרים שהוצבו בפניהם. דרכי ההתנהגות בתתנ"ו מהוות דוגמא, קיצונית אומנם, לתגובה יהודית פעילה לרדיפות. האם היא מספקת לנו תבנית של תגובה יהודית לסביבה עוינת? האם הוגן לראות בקדושי תתנ"ו מופת להתנהגות יהודית? האם עלינו לדון לכף חובה את היהודים אשר לא הגיעו לרמתם ההירואית של יהודי חבל הריינוס?

אלו הן כמה מן השאלות שמעוררות התקפותיהם של הצלבנים בחבל הריינוס בחודשי האביב של 1096 והתגובה המרשימה של היהודים ל אלימות הצלבנית.

חלק ראשון

1096

בשנת 1996 ציין העולם מלאת 900 שנה למסע הצלב הראשון, או ליתר דיוק לפוגרום שערכו הצלבנים ביהודי אזור הריינוס שבגרמניה.

ספר זה מציג תמונה בהירה ומדויקת של מאורעות שנת 1096 עצמה, אך גם מתבונן בהם ובמשמעותם מן הפרספקטיבה של ימינו ועל רקע 900 שנים של היסטוריה יהודית שנמשכו מאז ועד היום.

פרופ' רוברט חזן, איש אוניברסיטת ניו-יורק, מפגיש את הקורא עם רגעים קריטיים בחיי היהודים באותה שנה, תוך שילוב תיאורים מזעזעים של המאורעות, המצויים במקורות מן התקופה שלאחר הפוגרום. עם זאת, אין התמונה חד-צדדית והמחבר משתדל להציג את מורכבותה ולהביא את העמדות והרעיונות של שלושת הכוחות המנוגדים שהיו מעורבים באירועים: הצלבנים, הגרמנים תושבי הערים שבהן גרו היהודים, והיהודים עצמם – קורבנות ההתנגשות.

עיצוב העטיפה: גדעון דן

דאנאקוד 185-467